

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ДЫБЫС, ФОНЕМА, ӘРІП ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРА-ҚАТЫНАСЫ

Аннотация: Мақала дыбыс, фонема, әріп сияқты лингвистикалық ұғымдарға арналған. Олардың өзара байланысы талданады, әрбір элементке сипаттама беріледі, олардың мәтінде іске асырылуы сипатталады. Орфографияның негізгі принциптері қарастырылады. Қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық нормалары тұрғысынан талданады.

Тірек сөздер: дыбыс, әріп, фонема, орфография, орфоэпия, төл сөздер, шеттілдік сөздер, фонематикалық принцип.

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ: ЗВУК, ФОНЕМА, БУКВА

Аннотация. Статья посвящена таким лингвистическим понятиям как звук, фонема, буква. Анализируется их взаимосвязь, даются характеристики каждому элементу, описывается их реализация в тексте. Рассматриваются основные принципы орфографии. Исконные и заимствованные слова анализируются с точки зрения орфографических и орфоэпических норм казахского языка.

Ключевые слова: звук, буква, фонема, орфография, орфоэпия, исконные слова, заимствованные слова, фонематический принцип.

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

CORRELATION OF CONCEPTS: SOUND, PHONEME, LETTER

Annotation. The article is devoted to such linguistic concepts as sound, phoneme, letter. Their interrelation is analyzed, characteristics are given to each element, their implementation in the text is described. The basic principles of spelling are considered. The primordial and borrowed words are analyzed from the point of view of the spelling and orthoepic norms of the Kazakh language.

Keywords: sound, letter, phoneme, spelling, orthoepy, primordial words, borrowed words, phonemic principle.

Дыбыс, фонема және әріп үшеуі үш түрлі. Фонема (грек сөзінен *phōnēma* – дыбыс, дауыс) дегеніміз қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде? Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз. Фонемаға мынадай анықтама беруге болады: тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі. Фонемалар мағына айқындау жағынан жұп-жұбымен қосарланып, бір-біріне қарама-қарсы қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады.

Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына басқасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл дыбыстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [a] мен [y] дауыстысына дыбыстарының арасында байқалады: *qar* деген сөзде [a] дыбысын [y] ауыстырса *qyr* деген жаңа сөз пайда болады. Кез келген нақтылы бір фонеманы әркім өз бетінше өзгертіп, басқаша жасай алмайды. Өйткені ол белгілі артикуляциялық орында пайда болу сапасы ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи, тұрақты нәрсе. Алайда фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілей отырып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады, мысалы, *qal* мен *mal* сөздері тек бірінші дауыссыздар арқылы ажыратылып тұрса, *qal* мен *qol* деген сөздерде мағынаны екінші дауыстылар айырып тұр.

Әріп фонеманың таңбасы. Адам екінші біреуге өзінің ойын жазу арқылы да білдіреді. Мұндайда өз ойын түсіндіру үшін, жеке фонемаларға арналып алынған әріптік таңбалар арқылы қағаз бетіне түсіріп, сөз, сөйлем құрайды. Яғни фонема көзге көріну үшін оны таңбалайды. Әріп фонеманың таңбасы болғанымен, оның тілдегі дыбыстардың санымен бірдей болуы шарт емес. Әдетте барлық дамыған тілдерде әріптердің саны дыбыстардан кем болу керек. Қазақ тілінде керісінше болған. Мысалы дамыған француз және ағылшын тілдерінде 35, 44 фонема бар. Бұл фонемалар 26 латын әрпімен беріледі. Сондықтан латын графикасына көшуінің практикалық мәні зор. Оқушыға 26 латын әріптерін жаттауға 42 кирил әріптерінен гөрі оңайырақ болады. 32 әріппен жазуы қиын болмайды.

Жазу сөйлеу дыбыстары арқылы таңбалануымен берілетіні белгілі. Дегенмен, әріптер дыбыстарға дәлме-дәл сәйкес келуі мүмкін емес. Жазу үшін ең маңыздысы ойдың мазмұнын сақтау болып табылады. Сондықтан, жазудың бірінші нұсқалары сөздің дыбыстық жағын мүлдем көрсете алмады. Жазу тарихын еске түсірсек, ол сызбадан басталып, кейін ғана даму үдерісіне байланысты, адам сөйлеудің жазбаша түрін дыбыспен байланыстыруға ыңғайлы екендігін түсінді, себебі бұл жағдайда көп мәлімет беруге және хабар жеткізуге болады.

Жазуда дыбыстардың барлық түрінің берілуінің дәлдігі талап етілмейді, тек типтік дыбыстарды (фонемаларды) беру өте маңызды. Жазбаша және ауызша сөйлеу формалары арасындағы нақты арақатынас емле ережелер арқылы және ұлттық әліпби негізінде белгіленеді. Сөйлеу тілі ұлттық жазудың бірлігін сақтауға бағытталған.

Әріп, дыбыс мен фонеманың дұрыс ажыратылуы тек сөйлеу тілі мен жазу теориясын зерттегеннен кейін ғана мүмкін болды. Мұндай зерттеулер жақында ғана пайда болды. Қазақ тілінің материалында қалыптасқан фонема теориясы лингвистикалық заңдарды дұрыс бағалауға және әріптердің фонемалық мәндерін ескеруге мүмкіндік берді.

Барлық тілдерде ортақ бірнеше әмбебап ережелер бар: әліпбиіндегі әр таңбасының өзіндік мағынасы болуы керек және ол басқа таңбалардан ерекшеленуі тиіс, әліпбиде қосымша әріптер болмауы керек, олардың функциялары басқа таңбалармен қайталанбау керек, ұлттық емле тілдің табиғатына сәйкес болуы керек және басқа тілдердің ережелерін өз тіліне бейімдеуге болмайды [2].

Орфографияның үнемдеу заңдылығы әлемдегі барлық тілдердің негізгі принципі болып табылады. Ең үнемді әліпбиді құру мақсатында ғалымдар мен тіл мамандары фонемалар мен графемалардың ара-қатынасын көрсету үшін математикалық формулаларды шығаруға тырысты. Қазақ тілінде жазудың үнемдеу принципін жасаған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов болған. Ол қазақ тілінің көптеген дыбыстарын шектеулі ғана әріптермен таңбалады. Сонымен, латын графикасына негізделген жаңа әліпбиі мүмкіндігінше аз ғана әріптермен қазақ тілінің дыбыс жүйесін толық көрсетеді.

Емле дұрыс жазуды қамтамасыз етеді. Әдеби тілін меңгеру үшін емле нормаларын сақтау керек. Жақында орфографиялық тұжырымдамасына негізделген емле ережелер жасалды. Латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазудың ережелері 9 бөлімнен тұрады.

Ұлттық емледегі дыбыстардың таңбалануына қарай орфографияның негізгі принциптері анықталады. Әлемдегі тілдер фонетикалық, дәстүрлі тарихи және фонематикалық (морфологиялық) принциптерге негізделген.

Әдетте, тілдердің алғашқы дыбыстық жазуы фонетикалық принципке негізделеді. Бұл грек және латын тілдерінің алғашқы жазуы болған. Дегенмен, тіл дамыған сайын, сөйлеу тілі өзгереді, ал жазу сол бойынша қалады. Ауызша және жазбаша сөйлеудің екі формасы арасындағы алшақтық өсіп, дыбыс пен жазудың арасында қарым-қатынас өзгеріп, орфографияның жаңа ережелері пайда болып бекітіледі.

Егер жазба сөзбен ауызша сөз бір-біріне сәйкес келіп, заң дәрежесіне көтерілсе, бұл фонетикалық жазу болып табылады. Фонетикалық жазу әріп пен дыбысты белгілеу арасындағы сәйкестікке негізделген. Бұндай жазуда айтылған дыбыстар барынша нақты немесе дәл жеткізіледі. Нақты айтқанда бұл фонетикалық транскрипцияға сәйкес келеді.

Дәстүрлі тарихи принцип бойынша, жазба сөзбен ауызша сөздің арасында үлкен айырмашылық пайда болады. Себебі жазу көптеген ғасырлар бойы өзгермейді, ал тілдің фонетикалық жүйесі дамиды, жаңа фонемалар пайда болады. Бұл принцип француз және ағылшын тілдеріне сай.

Фонематикалық принцип бойынша, дыбыстардың тек негізгі реңкі таңбаланады. Фонематикалық жазудың (морфологиялық) артықшылығы морфемнің визуальды бейнесі көрініп, оқуды жеңілдетеді. Әдетте тілдердің жазу жүйесінде үш принциптің бәрі қолданылады, бірақ бір немесе екі принцип басым болады. Қазақ тілінде негізінен фонематикалық және фонетикалық принциптер қолданылады.

Фонематикалық принцип қазақ тілінің төл сөздерде қолданылады, ал фонетикалық принцип шеттілдік сөздерге тән. Фонематикалық жазуда тек морфемдерді айыратын,

бір сөзді екіншіден ажырататын, демек, басқа бір мағынаға ие болатын дыбыстық қасиеттер ғана беріледі. Фонематикалық жазу арқылы дыбыстың негізгі реңкі таңбаланып, морфеманың бірлігі қамтамасыз етіледі. Осыған орай, фонематикалық жазуды кейде морфологиялық жазу деп те атайды. Төменде кирилл және латын графикасына негізделген сөздердің жазылуы мен айтылуы көрсетіледі.

Мысалы, з (z) әрпі сөздегі позицияға байланысты үш нұсқасында жүзеге асырылады: с (s), ш (sh), ж (j). Жазылуда қазса-*qazsa*, айтылуда [қасса-*qassa*]; жазуда тазшы-*tazshy*, айтылуда [ташшы-*tashshy*]; жазуда көз жасы-*kóz jasy*, айтылуда [көжжасы-*kójjasy*].

С (s) әрпі ш (sh) дауыссызының алдында өзгеріп, сол дыбыс түрінде айтылады: қосшы-*qosshy* деп жазылады [қошшы-*qoshshy*] деп айтылады, басшы-*bashshy* деп жазылады [башшы-*bashshy*] деп айтылады.

Н (n) әрпі сөздегі позицияға байланысты м (m) және ң (ń) дауыссыздарына айналады: сенбейді-*senbeidi* деп жазылады [сембейді-*sembeidi*] деп айтылады, көнбейді-*kónbeidi* деп жазылады [көмбейді-*kómbeydi*] деп айтылады, түнгі-*túngi* деп жазылады [түнгі-*túńgi*] деп айтылады.

К (k) және қ (q) әріптері сөздегі қоршаған дыбыстарға байланысты айтылуында өзгеріп тұрады: көк орамал-*kók oramal* деп жазылады, [көгорамал-*kógoramal*] деп айтылады, ақ ала-*aq ala* деп жазылады, [ағала-*agala*] деп айтылады.

А(a), і(i), ы(y), е(e), о(o), ө(ó) дауысты дыбыстар позицияға байланысты өзгеріп тұрады: а→ә, і→ү, ы→ұ, е→ө, е→^ие, о→^уо, ө→^үө: шай-*shai* деп жазылады, [шәй-*shái*] деп айтылады, жүзім-*júzim* деп жазылады, [жүзүм-*júzúm*] деп айтылады; құлын-*qulyn* деп жазылады [құлұн-*qulun*]; деп айтылады, көйлек-*kóilek* деп жазылады [көйлөк-*kóilók*] деп айтылады; емле-*emle* деп жазылады, [^иемле-*emle*] деп айтылады; отан-*otan* деп жазылады, [‘отан – ‘*otan*] деп айтылады, өрік-*órik* деп жазылады, [‘өрік – ‘*órik*] деп айтылады.

Емленің ерекше саласы – латыннегізді жаңа қазақ графикасымен шеттілдік сөздерді таңбалау. Кірме сөздерде қазақ тілінде кездеспейтін дыбыстар белгіленеді. Кірме сөздерді көрсетуде екі әдіс қолданылады: транскрипция (шет тілі дыбыстарын қазақ әліпби әріптер арқылы беру) және транслитерация (шет тілі әріптерін қазақ әріптерімен беру). Егер қазақтың төл сөздері көбінесе фонематикалық ережеге негізделсе, шеттілдік сөздер фонетикалық принцип бойынша жазылады, яғни, олар қазақ тілінің дыбыс заңдылығына сәйкес бейімделеді. Мысалы, латын графикасына негізделген жаңа қазақ жазуында *ё* дыбысын таңбалайтын әріп қазақ тілінің ұлттық дыбысын таңбалайтын *ó* әрпімен беріледі: манёвр-*manóvr*, актёр-*aktór*, режиссёр-*rejísór*. Кириллнегізді *э* әрпі латын графикасына көшкенде *e* әрпімен таңбаланады: элемент-*element*, элеватор-*elevator*, эпоней-*eponeia*, поэтика-*poetika*.

Латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінде *c* таңбасы болмағандықтан аффрикат *ç* дауыссызы және *ç* тіркесі *s* әрпімен таңбаланады: цирк-*sirk*, цилиндр-*silindr*; конституция-*konstitúsia*, сценарий-*senarij*.

Тч тіркесімен аяқталатын сөздерде *t* әрпі, қазақ тілінің айтылуына сәйкес, түсіріліп жазылады: *skoch*, *skech*, *tach*.

Қазақ тілінде кездеспейтін кирилл әліпбиіндегі *ю* әрпі *iy* тіркесімен және ұлттық дыбысты таңбалайтын *ú* әрпімен беріледі: аю-*aiy*, ою-*oiy*, юпитер-*Íyputer*; кайота-*kaiyta*, парашюм-*parashút*, глюкоза-*glúkoza*, люкс-*lúks*, салюм-*salút*. Ю

әрпінің алдынан келетін шекаралық жіңішке белгісі (ь) жазылмайды: компьютер-*kompúter*, конъюктура-*konúktúra*, конъюнктивит- *konúktivít*.

Кирилл әліпбиіндегі я әрпі *ia* тіркесімен және ұлттық дыбысты таңбалайтын а әрпімен беріледі: *ягни-iaǵni*, *қоян-qoian*, *идея-idea*, *Ялта-Ialta*, *аккумулятор-akútylátor*; *муляж-tyláj*, *заряд-zarád*, *калькулятор-kalkylátor*. Я әрпінің алдынан келетін шекаралық жіңішке белгісі (ь) жазылмайды: альянс-*alians*, коньяк-*koniak*.

Сөздердегі дыбыстырды жіңішкерту үшін жіңішке белгісінің (ь) орнына үндестік заңы бойынша жіңішке дауыстылар жазылады, қасында тұрған дауыссыздар оларға бағынып, жіңішкеріп айтылады: *ансамбль-ansámbl*, *альбатрос-álbatros*, *альманах-álmanah*, *гастроль-gastról*, *вальс-váls*, *бальзам-bálsam*, *вестибюль-vestibül*, *фестиваль-festivál*.

Сөз ортасындағы қос әріптердің бірі, үнемдеу принципіне сәйкес, түсіріліп жазылады: *патиссон-patison*, *эффект-efekt*, *аннексия-aneksia*, *коммунизм-komúnizm*, *металлургия-metalýrgia*, *теннис-tenis*, *корреспондент-korespondent*.

Сөздердегі ий әріп тіркесінің орнына бір і жазылатыны да үнемдеу принципін мақұлдайды: *калий-kali*, *алюминий-alúmini*, *кафетерий-kafeteri*, *натрий-natri*, *каспий-kaspi*.

Сөз соңындағы а әрпі, қазақ тілінің табиғатына сай, түсіріліп жазылады: *фонема-fonem*, *морфема-morfem*, *газета-gazet*, *минута-minút*, *граната-granat*, бірақ математика-*matematika*, педагогика-*pedagogika*, статистика-*statistika* деген сөздерде а сақталады.

Сөздердегі -ст, -сть, -зд әріп тіркестерінің соңғы әрпі, ұлттық тілінің айтылуына сәйкес, жазылмайды: *журналист-júrnalis*, *коммунист-komúnis*, *повесть-poves*, *манифест-manifes*, *съезд- siez*.

Сөз соңында келетін -нг әріп тіркесінің орнына қазақ тілінің ұлттық дыбысын таңбалайтын ń әрпі жазылады: *паркинг-parkıń*, *брифинг-brıfıń*, *рейтинг-reıtıń*.

Орыс тілі арқылы келген ағылшын сөздерінде в әрпінің орнына у әрпі жазылады: *ватсап-úatsap*, *википедия-úikipedia*, *веб-сайт-úeb-sait*.

Сонымен, шеттілдік сөздер фонетикалық принцип бойынша жазылады, яғни, олар қазақ тілінің орфоэпикалық нормасына бағынады. Емле ережелерді әзірлегенде жаңа латыннегізді қазақ жазуының әлеуметтік жағын да ескеру қажет. Себебі емле ереже арнайы таңдамалы адамдарға емес, бүкіл халыққа қызмет етуі тиіс. Орфографияны ойдағыдай игеру үшін адамның психологиялық ерекшеліктерін және орфограммаларды қабылдау, түсіну, тану жолдарын ескеру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы, 2012. . - 120 б.
[2] Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. - 448 б.